

Христо САЛДЖИЕВ

(Тракийски университет – Стара Загора)

ЗА ЕТИМОЛОГИЯТА НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ТИТЛА ЦЪСАРЬ/ЦЪСАРЬ

Резюме. Статията разглежда етимологията на старобългарската титла *цъсарь/цъсарь*, която до този момент е била обект на различни хипотези и коментари, но през втората половина на ХХ век преобладава мнението за нейния готски произход. На първо място са представени критичните аргументи в съвременните езиковедски изследвания, които оспорват тази хипотеза. Представена е нова хипотеза, свързваща произхода на титлата в двата ѝ фонетични варианта, познати в старобългарските паметници, с късноантичното латиноезично население от Мизия, съвременна Западна България и Източна Сърбия. Неговият език е относително добре познат и проучен благодарение на големия брой късноантични надписи от тези райони, датирани към V – VI в. Разгледани са голям брой антропоними и топоними, както и някои романски заемки в старобългарския език, чиято фонетична структура издава съществуването на езикови контакти между югоизточните славяни и късноантичното латиноезично население на Балканите. Двата фонетични варианта на титлата са обяснени в контекста на фонетичните промени в късните латински говори.

Ключови думи: *цъсарь/цъсарь*, старобългарски, късни латински балкански говори

Hristo SALDZHIEV

(Trakia University – Stara Zagora)

THE ETYMOLOGY OF THE OLD BULGARIAN TITLE ЦЪСАРЬ/ЦЪСАРЬ

Abstract. This article deals with the etymology of the Old Bulgarian (Slavonic) title *цъсарь/цъсарь* which has been a matter of discussion and different hypotheses for a long time. In the second half of the 20th century most authors accepted the Gothic hypothesis according to which the title appears to be a Gothic loan – from *Káisar*.

It is attested in the Gothic transcription of the New Testament made by the Gothic bishop Ulfilla in the 4th century in Moesia. However, this hypothesis is problematic too – it cannot explain the different phonetic variants of the title in the Old Bulgarian (Slavonic) records and modern Slavic languages as well as the lack of labialization of the final short -a in Káisar. The article introduces a new hypothesis insisting on the connection of the title and its variants with the Late Latin vernaculars spread in Moesia and modern Western Bulgaria and Eastern Serbia and attested in a relatively big number of inscriptions dated back to the 5th and 6th century. A large number of anthroponyms, toponyms and some of the Romance loanwords in the Old Bulgarian language, whose phonetic structure indicates contacts between South Eastern Slavs and the Late Antique Latin speaking population in the Balkans are examined. The Old Bulgarian (Slavonic) variants of the title are explained in the context of the phonetic changes in the Late Latin vernaculars.

Keywords: *цѣсарь/цѣсарь, Old Bulgarian (Slavonic), Late Latin Balkan vernaculars*

I. Постановка на проблема

В своя етимологичен и правописен речник на българския език Стефан Младенов (ЕПРБКЕ / ЕРРВКЕ 1941: 674) дава доста ограничена информация върху етимологията на старобългарската титла цѣсарь. Както и всички останали езиковеди преди и след него, той не поставя под съмнение латинската протоформа Caesar, но оставя без коментар междинните етапи до цѣсарь. Единственото, което отбелязва, е, че титлата се явява в старобългарските паметници във вариантите цѣсарь и цѣсарь и че старобългарската кесарь произхожда от ст. вис. немското keisar и гръцкото kaíсар. Последното само по себе си не дава отговор за етимологията на цѣсарь.

Доста по-обстоятелствен в това отношение е Макс Фасмер в своя етимологичен речник на руския език. Той последователно отхвърля опитите за етимологизация на гръцка и народнолатинска основа, както и извеждането на титлата от хипотетичната готска форма *Kaisāreis. Фасмер се спира на засвидетелствания в готските евангелски преводи на епископ Улфила вариант Káisar като евентуалния източник на цѣсарь. Същевременно трябва да се отбележи, че единствената причина, заради която Фасмер отхвърля директен произход от латинското Caesar, е отсъствието на такава дума в румънски и албански (ЭСРЯ / ESRY 1987: 290 – 291).

През втората половина на XX век мнението на езиковедите по този въпрос се консолидира именно около засвидетелстваната в превода на Улфила мизийско-готска форма Kaisar. В това отношение

показателна е „Грамматика на старобългарския език“, в която усвояването на мизийско-готското *Kaisar* в епохата на късния праславянски не се поставя под съмнение и дори се дава като пример за втори тип палатализация **k > ts* след монофтонгизирането на праславянския дифтонг **ai* към *ě* (Илчев / Пчев 1991: 116). Едно излязло през 2013 г. изследване върху германските заемки в славянските езици представя доста подробно проблемите пред тази етимологизация, макар и авторката (С. Пронк-Тиетхоф) да не предлага алтернатива на готската и най-общо на германската хипотеза. Тя намира за проблематична връзката с *Kaisar* най-вече с оглед на вокализма на началната сричка: *цѣсарь* не е единственият фонетичен славянски вариант на титлата. Според нея в „староцърковнославянските“ източници тя се появява в два варианта: с *-ě* и *-e*, като от първия произлизат съвременните чешки и украински *-i* форми, а сръбските, хърватските и словенските *-e* форми произлизат от начален *-e* вариант, тъй като *-ě* дава в сръбски и хърватски *-je*. Отделен проблем представлява адаптацията на последната гласна *-a* от готската *Kaisar*, доколкото в протославянски адаптацията на краткото *-a* става посредством *-o*. Въз основа на това противоречие С. Пронк-Тиетхоф заключава, че е възможно титлата да е усвоена след VII век, при това в три различни варианта от отделните славянски племена: **cēsarjъ*, **cesarjъ* и **cъsarjъ*. За последното тя намира основание не само в срещаните в църковнославянския записи *цѣсарь*, но и съкратената форма *царь* в български и руски, която тя очевидно приема като резултат от отпадането на еровите гласни в неударена позиция. Отново според С. Пронк-Тиетхоф северозападните славяни са възприели варианта с *-ě*, предшествениците на днешните сърби, хървати и словенци – този с *-e*, а тези на българи, сърби¹ и руси – с *-ъ*. Тя също така заключава, че готската основа на славянската титла е съмнителна, но и че останалите познати германски форми също не могат да се считат за нейни донори и че произходът на титлата е неизвестен (Pronk-Tiethoff 2013: 100 – 102).

Без съмнение възраженията на С. Пронк-Тиетхоф имат основания, доколкото тезата за първоначална адаптация на *Kaisar* посредством протославянския дифтонг **ai* впоследствие монофтонгизиран до

¹ С. Пронк-Тиетхоф на два пъти споменава сърбите – веднъж като приели варианта с „e“ и втори път – варианта с „ъ“. Съдейки от логиката на нейните разсъждения, споменаването на сърбите при варианта с „ъ“ или е грешка, или е резултат от това, че и в сръбския съществува думата „цар“ – т.е. в езика на средновековните сърби трябва да са съществували две дублетни форми.

-ѣ, не е в състояние да обясни вариантите с -е и с -ъ. Тук обаче трябва да се отбележат и някои несъответствия между сведенията на С. Пронк-Тиетхоф и другите източници: т. напр. речникът на старобългарския език дава данни основно за вариант с -ѣ (СБ / SB 2009: 1179 – 1184) и един пример от Супрасълския сборник с -ъ: цъсароу (СБ / SB 2009: 1179 – 1184), който трябва да е развитие от форма с -ъ вследствие на регресивна асимилация $\text{ъ} > \text{ъ}$. Последното се потвърждава и от съобщението на Стефан Младенов за втора форма в старобългарски с -ъ, а не с -е (ЕПРБКЕ / EPRBKE 1941: 674). Очевидно -е вариантът е изведен по-скоро по дедуктивен път от сръбско-хърватско-словенските форми.

Допълнително объркване предизвиква и тезата на С. Пронк-Тиетхоф за адаптирането на думата от различни славянски общности. Така например според нея славянските предци на руснаците и българите са адаптирали титлата с -ъ, на украинците и чехите – с -ѣ, а на сърбите, хърватите и словенците – с -е. Подобно разпределение едва ли е възможно с оглед на добре известните разделения в славянската езикова общност, които не предполагат подобно „прескачащо“ заимстване – т. напр. трудно може да се обясни украинският „клин“ между руснаци и българи, особено като се има предвид, че предците и на руснаците, и на украинците през Ранното средновековие са едни и същи източнославянски племена.

В настоящата статия ще се опитам да представя една различна хипотеза относно езика донор на цъсарь / цъсарь и географския регион на нейното заимстване. За такъв език донор приемам народния латински и неговите диалекти от Мизия и Централните Балкани, отразени в редица антични надписи от IV – VI век. Този език по редица свои белези съществено се е различавал от проторумънския и е взаимодействал с преселилите се на юг от Дунав славянски племена от т. нар. „българска група“.

II. Средновековни български антропоними, топоними и лексеми, издаващи контакти с балкански романоезични групи от непроторумънски произход

Исходният модел, по който ще се опитам да анализирам наличните езикови следи, се базира на фонетичните различия между езика на латински надписи от Мизия и проторумънския съгласно с общоприетите реконструкции на последния.

1. Особенности на проторумънския език

Проторумънският се отнася към т. нар. апенино-балканска група на романските езици, към която се числят още далматинският и италианските диалекти/езици от централните и южните части на Апенинския полуостров, като всички те произхождат от т. нар. източен латински (Íllyés 1992: 125). Негови особености във вокалната система са съхраняването на дифтонга -au в ударена позиция и редуцирането му до -a, ако е следван от сричка, съдържаща -a или -u, и съхраняването на краткото латинско -ŭ, т.е. характерният за западните романски езици преход -ŭ > o не се наблюдава в проторумънския. В консонантната система като обща особеност на източния латински се отбелязва отпадането на крайното -s, неозвучаването на интервокалните беззвучни оклузивни -p, -t, -k, както и промяната на консонантните групи – -ct към -pt или -ft и -cs към -ps или -fs (Íllyés 1992: 198 – 200).

При прехода от източен народнолатински към проторумънски – около V – VI век, се реализира серия от фонетични промени, които обуславят трансформацията на проторумънския в отделен романски език, ясно разграничим от останалите романски езици.

В областта на вокалите се наблюдава дифтонгизация на краткото латинско -e под ударение към -ie и на неудареното кратко -i към -e (Íllyés 1992: 203). Всъщност последната промяна е на практика повсеместна и е регистрирана в народния латински, говорен в различни райони на Късната римска империя (Herman 2000: 31, 34).

При консонантите се наблюдава поредица от палатализации и асибиляции пред предните гласни -e/-i: -c + e/i > č, но в арумънски и мегелнорумънски -ts; -t + e/i > ts; -d + e/i > z (в румънски) и dz (в арумънски), -g + e/i > dž. Други характерни черти на проторумънската консонантна система е ротацизмът на -l (l > r) в интервокална позиция, промяната на -v към -b и изчезването на интервокалните -v и -b в някои случаи (Íllyés 1992: 203 – 204).

Проторумънският език е споделял и някои общи фонетични черти с албанския, приписвани обикновено на спорен балкански субстратен език, който може да се обозначи и като протоалбански и притежаващ предполагаеми, но неизяснени връзки с тракийския, мизийския или илирийския – -lv > lb, -rv > rb (Íllyés 1992: 227).

2. Регистрирани фонетични особености на латинските надписи от Мизия

Латинските надписи от Мизия представят някои сходства, но и съществени различия с гореописаните промени.

Вокали: добре застъпена е промяната на краткото *-ĭ* към *-e* в ударено и неударено положение (Козарова / Kozarova 1987: 172 – 173). Както подчертахме по-горе, това явление е широко застъпено на територията на целия латиноезичен свят. Съществуват данни за поява на особен звук между *-e* и *-i* на мястото на старото дълго *-ē* след изчезването на квантитета – т.е. след сливането му с краткото *-e* (Козарова / Kozarova 1990: 178 – 179). Наблюдава се и елизия на *-i* преди и след гласни под ударение: *legionis* > *legon*, *Antoniae* > *Antonae*, *filiis* > *filis* (Козарова / Kozarova 1994: 171 – 173).

В късните латински надписи се регистрира и една типична за западния латински черта – преход на краткото ударено *ĭ* към *o* (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 141). Съществуването на „*o*“ латински диалект на Балканите се доказва и от някои латински заемки в албанския, съдържащи необичайно *-o* вместо *-ĭ* (Orel 2000: 29). Тази черта обаче е неприсъща за проторумънския и неговите разклонения. При късните надписи се наблюдава пълно изчезване на старите дифтонги и очевиден преход към монофтонги, както и изчезване на квантитета (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 199).

Сред особеностите на консонантната система на надписите трябва да се споменат съхраняването на лабиала *-b* и липсата на регистрирани преходи *-b* > *v*. Вместо това са налице случаи на поява на *-b* на мястото на *-v* (Козарова / Kozarova 1990: 179 – 180). В покъсните надписи обаче от V – VI век са налични и редица обратни случаи на замяна на *-b* с *-v*, като дори според Д. Бояджиев „двете съгласни са станали неразличими в обикновения говор“ (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 179). Беззвучният дентал *-t* в изгласна позиция изпада, а в отделни примери пред *-i* се палатализира, за което свидетелства изписването му като *-tz*, но тези случаи не са повсеместни. При това в регистрираните примери *-tz* „все още няма статута на фонема, а е позиционен вариант на фонемата *t*“ (Козарова / Kozarova 1996: 118). Наблюдава се промяна *-ct* > *t* (Козарова / Kozarova 1996: 118), както и отпадане на *-n* пред *-s* в късните надписи (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 120 – 121). Езикът на тези надписи споделя и редица общи черти с народния латински, като отпадане на началното *-h* и

акузативното окончание по първо склонение -m (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 117, 200).

Предвид ограниченията в обема на статията ще се спра само на малка част от топонимите и антропонимите, които издават контакти между югоизточните славяни и носителите на езика, отразен в късните мизиолатински надписи.

3. Топоними и антропоними с преход на кратко ѝ към о

- **Ѓгоста** – среднобългарски запис и название на река Огоста. Хидронимът произхожда от името на римската крепост Augustae, построена на устието на тази река в Дунав и спомената няколко пъти в античните извори (Бешевлиев / Beshevliev 1955: 284). В румънските диалекти е съхранена думата *agust*, произхождаща от *augustus* (Iliyéс 1992: 199). Очевидно е, че българският хидроним не произлиза от проторумънски. В него е отразена именно промяната -ѝ > -о, регистрирана в късните латински надписи по нашите земи. По отношение на началната гласна може да се предположи типичната за източния латински свят промяна *au* > *a* и последвала лабиализация на -а при усвояването на хидронима в славянски.

- **Маторне горн**: средновековното българско название на централната част на Стара планина (БЕР / BER 1986: 686). В района на Севлиево е открит и среднобългарски надпис, съобщаващ за построяването на манастир, посветен на Света Богородица Маторска (Иванова / Ivanova 1946: 136). Първият компонент очевидно произхожда от народнолатинското **mator/*matora* от *mātūrus/mātūra* посредством промените -ū > ѝ > о. Думата „матор“ е добре позната в българските диалекти със значение на „стар, възрастен“ (Младенов / Mladenov 2008: 251). Тя присъства и в старобългарския речников фонд посредством глагола *зматорѣти* – „остарявам“ (СБ / SB 1999: 523).

- **Роснта** – среднобългарски запис на името на река Росица. Античното име на реката не е запазено в изворите, но според изричното сведение на Владислав Граматик през XV век местното население нарича реката Росита (Ивановъ / Ivanov 1936: 80). Всъщност този хидроним се среща в писмените извори дори и в епохата на Възраждането. Хидронимът се състои от два компонента – корен -*ros* и наставка -*nta*, които насочват към късна народнолатинска адаптация. Коренът най-вероятно има палеобалкански произход, подобно на хидронима *Rhusion*, чието значение се обяснява като „бавно течение“ (Дуриданов / Duridanov 1976: 47). В този случай имаме пример за нов

преход на -u > -o и вероятно народно преосмисляне посредством латинската дума *ros* – „роса“, но също и „влага, вода“ (ЛБР / LBR 1971: 615).

- **Потѣ** – название на местност, известно със своите минерални и топли извори, близо до Кюстендил. Записано е от Йордан Иванов в края на XIX век, по време на неговите теренни проучвания в Северна Македония (Ивановъ / Ivanov 1906: 9). Най-вероятно названието произхожда от латинското *puteus* – „кладенец, цистерна“ (ЛБР / LBR 1971: 574). В румънски и арумънски същата дума дава съответно *puț* и *puts* (пуц).

- **Плодѣвъ** – една от старобългарските адаптации на мизийския и къснолатинския ойконим *Pulpudeva* (Пловдив). Този ойконим е регистриран в изворите през VI век и се обяснява като мизийско калкиране на гръцкото *Φιλίππουπόλις* (Дуриданов / Duridanov 1976: 115). Вариантът **Плодѣвъ** е засвидетелстван в апокрифната българска летопис от XIII век, като мястото на нейното съставяне се определя някъде около София (Петканова / Petkanova 1992: 333). Промяната -u > -o и съкращаването на втората сричка насочва към народнолатински диалект, говорен вероятно в днешна Западна България.

- **Таворъ** – име на селище близо до Скопие, засвидетелствано във *Виргинската грамота на Константин Асен* – средата на XIII век (Даскалова & Райкова / Daskalova & Raykova 2005: 373). Името произхожда от латинското *Tauresium* и по-точно от негов вариант, претърпял промяната -u > -o. За сравнение латинското *taur* дава в румънски *taur* (Șliuș 1992: 199).

- **Скопѣ** – среднобългарски запис във *Виргинската грамота* (Даскалова & Райкова / Daskalova & Raykova 2005: 352), от латинското *Scupi* през промяна u > o.

4. Топоними и антропоними с отпадане на -i пред гласна

Както се спомена по-горе, отпадането на -i в хиатус след ударена гласна се регистрира няколко пъти в латинските надписи от Мизия:

- **Арчаръ** – топонимът е споменат за пръв път в житието на свети Теодосий Търновски, съставено през втората половина на XIV век, като название на манастир във *Видинско* (Патриарх Калист / Patriarh Kalist 1986: 445 – 446), а понастоящем се явява име на река и селище от същия район. Няма никакво съмнение, че Арчар произхожда от латинското *Ratiaria*. Топонимът носи следите на дълго развитие в

романо-славянска среда. Синкопата на гласната -i пред -a в *Ratiaria* > *Ирчаръ* съвпада с описаните от Ст. Козарова идентични явления в мизийските латински надписи. Отделно преходът -t > щ, който трябва да се е реализирал преди изпадането на -i, напомня за съобщеното от авторката изписване на -tz вместо -t пред гласна -i (вж. по-горе), което е индикация за започнал процес на палатализация на -t.

- *Доџетѣ* (Домета) – име на български управител през IX в. в днешна Югозападна Македония и Южна Албания (*Theophylactus Achridensis* 1994: 31). Антропонимът произхожда от латинското име *Domitianus*, многократно срещано в латинските надписи от Мизия. Преходът -i > -e, както и отпадането на -i пред a свидетелстват за произход от народния латински. Вариантът Домета трябва да е славянизирана съкратена форма на **Dometan(us)*, по модела на Гавра от Гавраил от X – XI век и вероятно Дристра от началото на X век.

- *Лола – името се възстановява от битов преславски надпис, датиран към X век: *Лолни праслен* (Гошев / *Goshev* 1961: 80). Най-вероятен източник на този антропоним се явява женският вариант на латинското име *Lollius* – *Lollia* с изпадане на -i.

5. Отпадане на -n пред s

Както бе посочено по-горе, според Д. Бояджиев това е един от типичните белези на езика на късните латински надписи от Мизия. Като илюстративен пример в това отношение той дава антропонима *Sōstantīnus* (Бояджиев / *Boyadzhiev* 2008: 80).

Костадинъ – името е регистрирано няколко пъти в българските средновековни паметници от XIII – XV век, в т.ч. и като народно име на българския цар Константин Асен (Писарев / *Pisarev* 1981: 200). Далечната връзка с езика на късните латински надписи от Мизия проличава не само от отпадането на -n пред -s, но и от озвучаването на интервокалното -t в позиция между две гласни, което е добре засвидетелствано в същите тези надписи (Козарова / *Kozarova* 1996: 114).

Представените примери са само ограничена част от многобройните топоними и антропоними, засвидетелствани в средновековните български паметници, във византийските и в османските извори, както и в българската топонимия и народната антропонимия от къснола-

тински или латинизиран балкански произход², които дават основание произходът на титлата цѣсарь и нейният вариант цѣсарь да се търсят именно в езиковите контакти между носителите на югоизточните славянски говори, преселили се на Балканите през VI – VII в., и представителите на късноантичното латинско или латинизирано население на полуострова³.

III. Народнолатинската хипотеза за произхода на цѣсарь

В късните латински надписи от Мизия титлата *caesar* многократно се използва за обозначаване на владетеля или владетелите в Римската империя – т.е. в значение на император (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 168, 169, 174, 176, 184, 190, 196, 197), като в семантично отношение тя напълно съвпада с по-късното значение на цѣсарь в старобългарския език.

1. Произходът на -ѣ в цѣсарь:

В късния латински език дифтонгът *-ae* претърпява монофтонгизация до отворено *-e* (Herman 2000: 31) – т.е. класическото латинско *Caesar* напълно закономерно би могло да даде формата *Ceasar в някои или във всички от тези говори. Всъщност тази промяна е засвидетелствана в късните мизийски надписи посредством дативната форма в мн. ч. – *Cesaribus*, в която старият дифтонг *-ae* е заместен от *-e* (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 191 – 192). В този контекст усвояването на отвореното *-e* посредством ѣ изглежда напълно възможно, още повече че има и конкретни примери, в които дори неотвореното *-e* в топоними и заемки от гръцки и латински се адаптира на старобългарски посредством ѣ: Σέρρες > Сѣръѣ > Сяр; *Serdica* > Сѣрдѣицѣ, Сѣрдѣицѣ, Сѣрдѣицѣ; κλιβερτίτѣ – „слуга, роб“ (СБ / SB 1999: 724) < *collibertus*

---

² Голяма част от тях съм разгледал в отделни публикации на английски език, издадени у нас и в Германия.

³ Трябва да се спомене, че съгласно с някои съвременни интерпретации на ранносредновековни некрополи от Северозападна България от езическия период в погребенията с инхумация се отчита определено влияние на християнския ритуал, което заедно с широката употреба на амфорна керамика, дава основания за хипотезата, че в тях са погребани потомци на късноантичното население (Стайков / Staykov 2020: 38 – 43), а то в този регион определено е било латиноезично. Континуитет между Ранното средновековие и Късната античност в погребалните практики е силно изразен и в некрополите от днешна Югозападна България (Грозданова / Grozdanova 2018: 153 – 155, 161 – 162).

(„другар по освобождение“ – за освободени роби), *мрѣкорна* – „тържище“ (СБ / SB 1999: 872), от латинското *mercog* („търговия“, старобългарското окончание издава гръцко посредничество) и др.

2. Произходът на крайното -ь

Не може да се изключи стандартното обяснение за уподобяване с наставката за *nomina agentis* -арь, но трябва да се вземе под внимание и обстоятелството, че в късния латински, засвидетелстван в мизийските надписи, класическата латинска падежна система се разпада и в първа деklinация винителният падеж след отпадането на -m поема функциите на общ падеж. Във втора деklinация също се наблюдава съвпадение между акузатива и датива вследствие на фонетични промени при акузатива и поемането от тази нова форма на ролята на общ падеж (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 150 – 154, 200 – 201, 209, 126, 163). За трета деklinация, към която се отнася и *Caesar*, положението не е толкова ясно, но и тук не може да се изключи развитието към обща форма *Cesare от акузатива *Caesarem* или *Cesari от датива *Caesari*, което да обясни и появата на ь в ауслаута на цѣсарь.

3. Произход на интервокалното -с

За разлика от езиците на проторумънската група, в които -s пред е/і обикновено се изяснява към -щ, в езика на късните латински надписи от Мизия етимологичният латински сибилант -s пред предна гласна и в интервокална позиция не показва промени. В този контекст усвояването на -s от *Cesar/*Cesari посредством -с в цѣсарь не буди никакви възражения, още повече че в български съществуват и други примери в това отношение – напр. босилек < *basilicum* (БЕР / BER 1971: 69), споменатият по-горе хидроним Росита и др.

4. Произход на началното -ц

На пръв поглед появата на -ц в начална позиция може да се отдаде на втората палатализация в праславянския⁴. Трябва да се има

⁴ Известно съмнение върху тази теза може да хвърли паралелната гръцка заемка Кесарь от гръцкото *Kaῖσαρ* (СБ / SB 1999: 721). В „Грамматика на старобългарския език“ тази заемка изрично е представена като книжовна (Илчев / Ilchev 1991: 115). Първата гласна -е обаче е индикация, че думата в старобългарски се явява не книжовна заемка от гръцки, а адаптация от говоримия гръцки, в който дифтонгът *αῖ* вече е бил дал -е. В противен случай би следвало да се очаква изписване *кансарь* по

предвид обаче, че палатализацията на -с пред предна гласна е добре познато явление и в романските езици. В езиците от проторумънски произход съществува известно разминаване в това отношение: в румънски и истрорумънски -с пред -е/ -і дава редовно -щ, което се счита за първичното състояние в проторумънски. В арумънски обаче на място на румънското -щ се регистрира -ts/-ц (İlliés 1992: 203), което засега трудно може да се обясни. Интересен и дори уникален е случаят на далматинския език. В него се наблюдава съхраняване на -с пред -е, докато пред -і той преминава в -щ. Съществуват индикации, че в балканските романски говори от непроторумънски произход също се е наблюдавало известно разнообразие в това отношение. Средновековни български антропоними и топоними дават основание да се счита, че в някои романски говори от Централна Македония -с пред предна гласна -е претърпял асибиляция, т.е. е преминал в -s – една особеност, която се наблюдава в някои западни романски езици.

- Αλουσίανος (Алусиан) – син на цар Иван Владислав – без съмнение от латинското Lucian(us) с протетично -а и преход -с > -s. Името Lucianus е добре засвидетелствано през античния период в надписи от Горна Мизия (Mirković, Dušanić, 1976: 163; Petrović 1979: 136).

- Васа̀нѣтъ – име, регистрирано в надпис от Търново, датиран към XIII век (Алексиев / Aleksiev 1984: 237), и явяващо се най-вероятно вторична балканска народнолатинска адаптация на гръцкото ὑάκινθος – с преход на -к > -s и -ι > -е.

- Сетина / Σέτινα – селище в съвременна Северозападна Гърция, чието име е променено на Σκολός през 1926 г. В края на X и началото на XI век в него се намира една от резиденциите на последната българска царска династия от Първото царство (Cedrenus & Skylitzes 1965: 289). Българският ойконим е вариант на добре известните от района на Западните Балкани селищни и речни названия „Цетина“. Сред тях са и бившата столица на Черна гора – Cetinje, която на гръцки се произнася като Κετίυνη, и река Cetina (Tsetina) в Южна Далмация. Топонимът се среща и на север от Балканите в Централна Европа, където също се явява с начално -к. Хърватските и черногорските „ц“ варианти трябва да се отдадат на процесите на

подобие на канѣ от Κάιν (СБ / SB 1999: 708). Още Бешевлиев в монографията си върху прабългарските надписи на гръцки език изрично отбелязва, че този дифтонг редовно се заменя с -е, което следва разволя в говоримия гръцки (Бешевлиев / Beshevliev 1992: 49).

палатализация на -к пред предни гласни най-вече в късния протославянски, доколкото далматинският в подобни случаи съхранява старото произношение. Българският „s“ вариант обаче издава влиянието на романския говор, донор на антропонимите Алусиан и Васенит.

Наред с описаните индикации за асибиляция съчинението на Прокопий Кесарийски „За строежите“ дава немалко примери за преход -с > -ts в района на днешна Източна Сърбия и Северозападна България още преди идването на славяните: Τζερτζενοούτζας, Μουτζιανικάστειλλον, Βιτζιαίαις и др. (Procopius Caesariensis 1958: 161 – 162).

Един топоним и един антропоним в български и старобългарски също дават известни основания да се счита, че в късния латински език в Мизия е била реализирана промяна -с > -ts преди идването на славяните:

- Цибър – име на река в Северозападна България. Античното име на реката е известно от името на станцията, построена на нейните брегове – Cebro (Itinerarium Antonini Augusti 1958: 31).

- Потръць – името на военен командир от края на XIV век. Името е записано в Синодика на цар Борил, параграф 168 (Попруженко / Popruzhenko 1928: 94). В зависимост от характера на еровата гласна -ъ оригиналният гласеж на името може да се реконструира като Потруц – в случай че наистина въпросната гласна е правилно поставена, т.е. тя е голям ер, или Потриц, в случай че еровите гласни са объркани, което е често явление в писмените паметници. В първия случай името би могло да има проторумънски произход и може да се свърже с румънското Rătruț, което е засвидетелствано и в съвременната българска антропонимия (Янев / Yanev 2009: 315). Лабиализацията на началната гласна обаче насочва към един ранен период на адаптиране на антропонима – преди XI век, и в такъв случай името би било единственият пример за толкова ранно заимстване на румънски антропоним, което като цяло изглежда съмнително. Освен това Rătruț най-вероятно е късно развитие на стандартното Petruț, като не е ясно дали през Ранното средновековие такова име изобщо е съществувало в антропонимната система на (прото)румънците, тъй като негови записи е трудно да се открият дори в османските и влахо-българските документи от XIV – XVI век. При втория вариант името лесно може да се етимологизира въз основа на латинското patricius, преминало през прехода -с > -ts пред -i. В този случай обаче не може да се изключи и влияние на третата палатализация в южнославянските езици.

В заключение появата на началното -ц в цѣсарь може да се отдаде както на действието на втората палатализация в славянски, така

и на вътрешно развитие в къснолатинските диалекти, евентуални донори на титлата.

IV. Народнолатинската хипотеза за цесарь

Ойконимът *Плодівъ* поставя един интересен въпрос – именно за прехода на крайната гласна -е към -і, който очевидно е настъпил от началната форма *Pulpudeva*. И. Дуриданов защитава тезата за тракийската основа на този преход, като счита, че той идва от тракийското -і, което се явява развитие от първоначално тясно -е (Дуриданов / Duridanov 1976: 115). Трябва обаче да се отбележи, че преход -е към -і се наблюдава и в българската дума тикла от латинската *tegula* (Младенов 2008: 261), в споменатия хидроним Цибър от *Sebro*, в оронима *Им* от *Haemus* (Дуриданов / Duridanov 1976: 37). За това, че *Им* произхожда от народен латински говор, ясно свидетелства отпадането на началния консонант -h – явление, характерно за народния латински и добре засвидетелствано в късните латински надписи от българските земи. В същото време имаме изрично свидетелство, че през VI век в езика на оцелялото тракийско население началното -h е било съхранено. Когато Йорданес говори за река Дунав, той изрично пише „*Qui lingua Bessorum Hister vocatur*“ – „която на езика на бесите се нарича Хистер“ (Sturm 2018: 60).

Допълнителна светлина върху проблема могат да хвърлят и няколко латински заемки в албанския, където вместо очакваната адаптация на краткото латинско *ĕ* посредством дифтонга -je или -e се явява -i, така както се усвоява краткото латинско -i, т.е. най-вероятно думите са били преминали през промяната -e > -i още в рамките на езика донор. Преценката на Владимир Орел – автор на едно подробно изследване върху развитието на протоалбанския, е, че тези думи са заимствани от „различен тип староромански“ (Orel 2000: 26). Всъщност този „различен тип староромански“ трябва да е някой романски говор от района на днешна Западна България, Източна Сърбия и северните части на Македония. Основания за такова заключение дават както семантиката, така и фонетичният облик на заемките: „*grigji* < лат. *gregem*, *gjinde* < лат. *gentem*, *mëshirë* < лат. *miseria*, *nip* < лат. *perōs*, *prifit* < лат. *presbyter*, *print* < лат. *parentem*“ (Orel 2000: 27). Думите *grigji*, *gjinde*, *print* са заимствани от техните акузативни форми след отпадането на акузативното окончание -m, а при *prifit* има очевиден преход -b > -v в изходната латинска форма – т.е. заимстването трябва да се е случило в периода на Късната античност. Към това ни

насочва и значението на две от думите: *prifit* – „презвитер“, и *grigji* – „стадо“, но също и „паство“ в религиозния/християнския смисъл на думата. Очевидно е, че думите са заимствани от християнско население, което е имало и своя църковна организация. Последното е времевата индикация за V – VI век, когато са създадени митрополията на Сердика и подчинената ѝ епископия на Ремисиана. Двете се намирили под властта на Рим, използвали са латинския за богослужебен език и са изиграли определена роля за християнизирването на траките. Не е изключено въпросните две думи да са се появили в албанския език като резултат от някакви ранни опити за християнизация на протоалбанците, чиито първоначални територии са се намирали или в диоцеза на Ремисиана и Сердика, или в непосредствена близост до тях.

Същевременно явлението $e > i$ донякъде е отразено и в латинските надписи от Мизия. Ст. Козарова открива специфична гласна между $-i$ и $-e$, която се явява на мястото на старото дълго $-ē$ след изчезването на квантитета и сливането с краткото $-ĕ$ (Козарова / Kozarova 1990: 178 – 179). Д. Бояджиев също говори за „смесвания на i -звук и e -звук“, като отбелязва наличието на подобни паралелни явления и в тракийския, но се въздържа от мнение доколко тези прояви в езика на късните латински надписи на Балканите са с тракийски произход (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 200). Един от изследваните от него надписи от Варна съдържа пример за промяната $-e$ към $-i$: *vixillatione* вместо *vexillatione*, но той изрично отбелязва и крайно неправилния език на надписа (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 156).

Прави впечатление, че както при Им, така и при албанската *prifit* $-i$ се появява на мястото на стария дифтонг $-ae$ (*Naemus / praesbiter*) – това навежда на мисълта, че преходът $-e > -i$ е обхванал и новото отворено $-e$, резултат от монофтонгизацията на $-ae$. Последното дава основания за хипотезата, че в Късната античност в Мизия и вероятно в други части на Централните Балкани по отношение на $-e$ са съществували два типа народен латински: един, който е стоял близо до развитието в другите части на латиноезичния свят, и друг, в който $-e$ се е редуцирало до $-i$. Възможно е зад втория наистина да стои местен балкански език, който е бил различен от протоалбански, евентуално тракийски. В този контекст не може да се изключи вероятността старобългарското **цѣсарь** да има за основа вариант на засвидетелстваното в мизийските надписи *Cesar* със силно редуцирано $-e$.

Що се отнася до сърбо-хърватско-словенския „ $-e$ “ вариант на титлата, тук трябва да се вземат предвид и да се проучат допълнително редица други фактори, като различните далматински диалекти, панонския

латински, влиянието на църковния латински върху хърватския и словенския. Под внимание трябва да се вземе и изричното сведение от началото на XV век на Константин Костенечки, че сръбските книжовници не разбирали смисъла на буквата „Ѣ“ и я подменяли с ѳ или с ю (Константин Костенечки / Konstantin Kostenechki 1993: 32 – 33).

Проблемът за произхода на титлата е само елемент от по-широкия проблем за съдбата на късноантичното население по българските земи през Ранното средновековие, за езиковите взаимодействия между югоизточните славянски говори и езиците, разпространени в късноантичните Балкани. Същевременно тя е елемент и от „влашкия проблем“, който засяга историята на Второто българско царство, доколкото редица топоними и антропоними с романски произход от XIII век, както и съхранените в Норовския псалтир 12 глоси от „неизвестен език“ също издават далечни връзки с езика на късните мизиолатински надписи, а не с езиците, произлезли от проторумънския. Моето убеждение е, че без задълбочено изследване на тези връзки редица въпроси, засягащи историята на средновековна България и историята на българския език (например процесите на неговата „балканизация“), ще останат неизяснени.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Cedrenus & Skylitzes 1965: Cedrenus, G. & Skylitzes, I. *Historiarum compendium*. In: Tapkova, Z. (Ed.). *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae IX*. Sofia: BAN, 198 – 340.
- Herman 2000: Herman, J. *Vulgar Latin*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press. ISBN: 978-0-271-02001-3.
- İllyés 1992: İllyés, E. *Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area*. Hunyadi ÖKS, Hamilton ON: Structura Press. ISBN 0-88033-146-1.
- Itinerarium Antonini Augusti 1958: *Itinerarium Antonini Augusti*. In: Gerov, B. (red.). *Fontes Latini Historiae Bulgaricae I*. Sofia: BAN, 28 – 38.
- Mirković & Dušanić 1976: Mirković, M., Dušanić, S. *Inscriptions de la Mésie Supérieure; vol. I, Singidunum et le nord-ouest de la province*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques.
- Orel 2000: Orel, V. *A Concise Historical Grammar of the Albanian Language, Reconstruction of Proto-Albanian*. Brill. ISBN: 978-90-04-11647-4.
- Petrović 1979: Petrović, P. *Inscriptions de la Mésie supérieure IV. Naisus - Remesiana – Horrerrum Margi*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques.

- Procopius Caesariensis 1958: Procopius Caesariensis. De aedificiis. In: Duychev, I. (Eds.). *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae* II. Sofia: BAN, 154 – 178.
- Pronk-Tiethoff 2013: Pronk-Tiethoff, S. *The Germanic Loanwords in Proto-Slavic*. Amsterdam / New York: NY. ISBN: 978-90-420-3732-8.
- Sturm 2018: Sturm, R. *Jordanes: Die Geschichte der Goten: Übersetzt und eingeleitet*. Buch.
- Theophylactus Achridensis 1994: Theophylactus Achridensis. Vita S. Clementis Achridensis. In: Iliiev, I. (red.). *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae* IX. Sofia: BAN, 10 – 41.
- Алексиев 1984: Алексиев, Й. Среднобългарски надписи и графити от Царевец (XIV). В: Гюзелев, В. (ред.). *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*. София: БАН, 236 – 238. [Aleksiev 1984: Aleksiev, Y. *Srednobałgarski nadpisi i grafiti ot Tsarevets (XIV)*. V: Gyuzelev, V. (red.). *Sbornik v pamet na prof. Stancho Vaklinov*. Sofia: BAN, 236 – 238.].
- БЕР = *Български етимологичен речник*. I. 1971. София: БАН [BER = *Balgarski etimologichen rechnik*. I. 1971. Sofia: BAN.].
- БЕР = *Български етимологичен речник*. III. 1986. София: БАН. [BER 1986 = *Balgarski etimologichen rechnik*. III. 1986. Sofia: BAN.].
- Бешевлиев 1955: Бешевлиев, В. Латинските местни имена в Мизия и Тракия. – *Известия на Археологическия институт. Сборник Гавраил Кацаров*. 19. БАН, 279 – 303. [Beshevliev 1975: Beshevliev, V. *Latinskite mestni imena v Mizia i Trakia*. – *Izvestiya na Arheologicheskiya institut. Sbornik Gavrail Katsarov*. 19. BAN, 279 – 303.].
- Бешевлиев 1975: Бешевлиев, В. Първобългарски и късни гръцки и латински надписи. – *Археология*, 1, 15 – 24 [Beshevliev 1975: Beshevliev, V. *Parvobałgarski i kasni gratski i latinski nadpisi – Arheologiya*, 1, 15 – 24.].
- Бешевлиев 1992: Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. София: БАН [Beshevliev 1992: Beshevliev, V. *Parvobałgarski nadpisi*. Sofia: BAN.].
- Бояджиев 2008: Бояджиев, Д. Езикът на късните латински надписи в България. В: Славова, М. (съст.) *Opera Minora Selecta*. София: Университетско издателство „Свети Климент Охридски“, 105 – 209. [Boyadzhiev 2008: Boyadzhiev, D. *Ezikat na kasnite latinski nadpisi v Balgaria*. V: Slavova, M. (sast.), *Opera Minora Selecta*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sveti Kliment Ohridski“, 105 – 209.]. ISBN: 978-954-07-2717-2.
- Гошев 1961: Гошев, И. *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в.* София: БАН. [Goshev 1961: Goshev, I. *Starobałgarski glagolicheski i kirilski nadpisi ot IX i X v.* Sofia: BAN.].
- Грозданова 2018: Грозданова, Г. Населението на Южна България VI – IX в. (по археологически данни). Дисертации. Том 12. София: Национален археологически институт и музей – БАН. [Grozdanova 2018: Grozdanova, G. *Naselenieto na Yuzhna Balgaria VI – IX v. (po arheologicheski dannii)*. Disertatsii. Tom 12. Sofia: Natsionalen arheologicheski institut i muzey – BAN.]. ISSN 2603-3100 (online); ISSN

- 2603-3097 (print); ISBN 978-954-9472-66-0 (print); ISBN 978-954-9472-67-7 (online).
- Даскалова & Райкова, 2005: Даскалова, А. Райкова, М. *Грамоти на българските царе*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [Daskalova & Raykova, 2005: Daskalova, A., Raykova, M. *Gramoti na balgarskite tsare*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“]. ISBN 9543220344.
- Дуриданов 1976: Дуриданов, И. *Езикът на траките*. София: Наука и изкуство. [Duridanov 1976: Duridanov, I. *Ezikat na trakite*. Sofia: Nauka i izkustvo.].
- ЕПРБКЕ = Младенов, С. *Етимологически и правописен речник на българската книжовен език*. 1941. София: Христо Г. Дановъ. [EPRBKE = Mladenov, S. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. 1941. Sofia: Hristo G. Danov.].
- ЭСРЯ = Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. IV. 1986. Москва: Прогресс. [ESRY Fasmer, M. *Étimologicheskij slovar' russkogo yazyka*. IV. 1986. Moskva: Progress.].
- Ивановъ 1906: Ивановъ, Й. *Съверна Македония. Исторически издирвания*. София. [Ivanov 1906: Ivanov, Y. *Severna Makedonia. Istoricheski izdirvaniya*. Sofia.].
- Иванова, 1946: Иванова, В. *Два надписа от Асеновци – Батошевският и Врачанският*. – *Известия на Българския археологически институт*, 1946, XV, 135 – 137. [Ivanova, 1946: Ivanova, V. *Dva nadpisa ot Asenovtsi – Batoshevskiyat i Vrachanskiyat*. – *Izvestiya na Balgarskiya arheologicheski institut*, 1946, XV, 135 – 137.].
- Илчев 1991: Илчев, П. Влияние на предните гласни върху веларните съгласни: трите палатализации в праславянски и тяхното отражение в старобългарския език. В: Дуриданов, И. (ред.). *Грамматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис*, 113 – 119. София: БАН. [Ilchev 1991: Ilchev, P. Vliyanie na prednite glasni varhu velarnite saglasni: trite palatalizatsii v praslavyanski i tyahното otrazhenie v starobalgarskiya ezik. V: Duridanov, I. (red.). *Gramatika na starobalgraskiya ezik. Fonetika, morfologiya, sintaksis*, 113 – 119. Sofia: BAN.].
- Козарова 1987: Козарова, С. За някои промени на вокала і в латинските надписи от територията на Мизия (между р. Янтра и р. Искър). – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 25, кн. 1. Пловдив, 171 – 180. [Kozarova 1987: Kozarova, S. Za nyakoi promeni na vokala i v latinskite nadpisi ot teritoriyata na Mizia (mezhdur. Yantra i r. Iskar). – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, том 25, кн. 1. Plovdiv, 171 – 180.].
- Козарова 1990: Козарова, С. За някои вокални промени в народния латински от нашите земи (върху епиграфски материал). – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 28, кн. 1. Пловдив, 178 – 182. [Kozarova 1990: Kozarova, S. Za nyakoi vokalni promeni v narodniya latinski ot нашите земи (върху епиграфски материал). – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, том 28, кн. 1. Plovdiv, 178 – 182.].

- promeni v narodniya latinski ot nashite zemi (varhu epigrafski material. – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, tom 28, kn. 1. Plovdiv, 178 – 182.].
- Козарова 1994: Козарова, С. Синкопа и апокопа на предни гласни в латинските надписи от областта между реките Искър и Янтра. – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 32, кн. 1. Пловдив, 169 – 174. [Kozarova 1994: Kozarova, S. Sinkopa i apokopa na predni glasni v latinskite nadpisi ot oblastta mezhdru rekite Iskar i Yantra. – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, tom 32, kn. 1. Plovdiv, 169 – 174.].
- Козарова 1995: Козарова, С. Вокалът а в латинския език по нашите земи (върху епиграфски материал от областта между реките Искър и Янтра). – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 33, кн. 1. Пловдив, 35 – 39. [Kozarova 1994: Kozarova, S. Vokalata a v latinskiya ezik po nashite zemi (varhu epigrafski material ot oblastta mezhdru rekite Iskar i Yantra). – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, tom 33, kn. 1. Plovdiv, 35 – 39.].
- Козарова 1996: Козарова, С. Особености в консонантизма на латинските надписи от територията между реките Искър и Янтра. – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 34, кн. 1. Пловдив, 111 – 119. [Kozarova 1996: Kozarova, S. Osobenosti na konsonantizma na latinskite nadpisi ot teritoriyata mezhdru rekite Iskar i Yantra. – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, tom 34, kn. 1. Plovdiv, 111 – 119.].
- Константин Костенечки 1993: Константин Костенечки. *Съчинения*. София: Славика. [Konstantin Kostenechki 1993: Konstantin Kostenechki. *Sachineniya*. Sofia: Slavika.].
- ЛБР = Войнов, М. & Милев, А. *Латинско-български речник*. 1971. София: Наука и изкуство. [LBR = Voynov, M. & Milev, A. *Latinsko-balgarski rechnik*. 1971. Sofia: Nauka i izkustvo.].
- Младенов 2008: Младенов, М. *Ареална характеристика на романски елементи в българските диалекти*. *Диалектология*. *Балканистика*. *Етнолингвистика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Mladenov 2008: Mladenov, M. *Arealna harakteristika na romanski elementi v balgarskite dialekti*. *Dialektologiya*. *Balkanistika*. *Etnolingvistika*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]. ISBN: 978-954-07-2684-7.
- Патриарх Калист 1986: Патриарх Калист. *Пространно житие на Теодосий Търновски*. В: Иванова, К. (ред.). *Стара българска литература*, IV. *Житиеписни творби*. София: Български писател, 443 – 467. [Patriarh Kalist 1986: Patriarh Kalist. *Prostranno zhitie na Teodosiy Tarnovski*. V: Ivanova, K. (red.). *Stara balgarska literatura*, IV, *Zhitiepisni tvorbi*. Sofia: Balgarski pisatel, 443 – 467.].

- Петканова 1992: Петканова, Д. *Старобългарската литература IX – XVII в.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ [Petkanova 1992: Petkanova, D. *Starobalgarskata literatura IX – XVII v.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“].
- Писарев 1980: Писарев, А. Още за новооткрития занаятчийски квартал на хълма Царевец. В: Петров, П. (ред.). *Средновековният български град.* София: Българско историческо дружество, 205 – 213. [Pisarev 1980: Pisarev, A. Oshte za novootkritiya zanayatchiyski kvartal na halma Tsarevets. V: Petrov, P. *Srednovekovniyat balgarski grad.* Sofia: Balgarsko istorichesko druzhestvo, 205 – 213.].
- Попруженко 1928: Попруженко, Г. *Синодик царя Борила.* Български старини. Книга VIII. София: Държавна печатница. [Popruzhenko 1928: Popruzhenko, G. *Sinodik tsarya Borila.* Balgarski starini. Kniga VIII. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.].
- Стайков 2020: Стайков, В. Етно-културни връзки по Долен и Среден Дунав през Ранното средновековие, VII – IX в. (по данни на некрополите). *Автореферат на дисертация.* София, 2020. [Staykov 2020: Staykov, V. Etno-kulturni vrazki po Dolen I Sreden Dunav prez Rannoto srednovekovie, VII – IX v. (po danni na nekropolite). *Avtoreferat na disertatsiya.* Sofia, 2020.].
- СР = Старобългарски речник. I. София: Валентин Траянов. 1999 [SR = Starobalgarski rechnik. I. Sofia: Valentin Trayanov. 1999.]. ISBN: 9549928039.
- СР = Старобългарски речник. II. София: Валентин Траянов, 2009 [SR = Starobalgarski rechnik. II. Sofia: Valentin Trayanov, 2009.]. ISBN: 9789549928389.
- Янев 2009: Янев, Б. *Система на личните имена в българския и немския език.* Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. [Yanev 2009: Yanev, B. *Sistema na lichnite imena v balgarskiya i nemskiya ezik.* Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisii Hilendarski“].

Assoc. Prof. Hristo Ivanov Saldzhiev, PhD

Trakia University

Stara Zagora, Bulgaria

e-mail: hristosaldzhiev@yahoo.com